

Araştırma Makalesi / Research Paper

Halaç Türkçesinde “-GU”lu Ekler: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Talip DOĞAN*

Öz

Tarihî Türk dili alanında *-GU* eki, hem bu biçiminde hem de çeşitli yapım (türetme) veya çekim ekleri ile genişlemiş biçimlerinde iki temel işlev için kullanılmıştır: “-mAK ~ -mA” işlevli fiil ismi oluşturma ve gelecek zaman bildirme. *-GU* fiil ismi eki ve *-GU ~ -KU* *kerek* dizilişine dayanan gereklilik kipleri, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde yaygındır. Söz konusu gereklilik kipleri, Harezmi Türkçesinde oldukça sınırlanmış; Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde ise yer almamıştır. Bundan dolayı Harezmi-Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinden gelişen lehçelerde *-GU* fiil ismi ekli gereklilik kipleri görülmemektedir. Halaç Türkçesinde *-GU* eki, fiil ismi işleviyle kullanılmaktadır. Halaç Türkçesi, *-GU* ekli fiil isimleriyle Genel Türkçeden büyük ölçüde farklılaşmaktadır. Halaç Türkçesinde fiil ismi işlevi, *-GU* ve *-GUÇA* eklerinde bulunmaktadır. Ayrıca Yeni Uygur Türkçesinin kimi eklerinde *-GU*, fiil ismi işleviyle kullanılmaktadır. Bunlar *-GIII ~ -KIII* (< *-GU + -II*) ve *-GIÇA ~ -KIÇA* (< *-GU + -ÇA*) zarf-fiil ekleri ile *-GUçi* (< *-GU + -çi*) kılıcı ismi ekidir. Halaç Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi, *-GU* fiil ismi ekinin varlığı ile ortaklaşmaktadır. Tarihî lehçelerde ortak işlevlerle ve dizilişlerle görülen *-GU* ve *-GUIUK* ekleri, yaygınlıkları yönüyle dikkati çekmektedir. Türk dilinin geç dönemlerine doğru *-GU* eki artmış, *-GUIUK* eki ise azalmıştır. *-GUIUK* eki, erken dönemlerde daha yaygın durumdadır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Türk lehçeleri, Halaç Türkçesi, *-GU* eki, dil ilişkileri

Geliş Tarihi/Date Applied: 20.05.2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03.09.2025

Makalenin Künyesi: Doğan, T. (2025). Halaç Türkçesinde “-GU”lu Ekler: Tarihî-karşılaştırmalı bir inceleme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 60, 1-24 .

<https://doi.org/10.24155/tdk.2025.252>

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dogan.talip@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8216-0483>

Suffixes with “-GU” in Khalaj Turkic: A Historical-Comparative Analysis

Abstract

In the historical Turkic language field, the *-GU* suffix has been used for two basic functions, both in this form and in the forms expanded with various derivational or inflectional suffixes: forming a verbal noun with the function of “-*mA*K ~ -*mA*” and indicating future tense. The *-GU* verbal noun suffix and the necessitative moods based on the *-GU* ~ *-KU kerek* arrangement are widespread in Old Uyghur and Karakhanid Turkic. The necessitative moods in question are quite limited in Khwarezm Turkic; however, they do not exist in Kipchak and Oghuz Turkic. For this reason, necessitative moods with the *-GU* verbal noun suffix are not seen in the dialects that developed from Khwarezm-Chagatai, Kipchak and Oghuz Turkic. In Khalaj Turkic, the *-GU* suffix is used as a verbal noun function. Khalaj Turkic differs greatly from General Turkic with the verb nouns with the *-GU* suffix. The verb noun function in Khalaj Turkic is found in the *-GU* and *-GUÇA* suffixes. In addition, in some suffixes of New Uyghur Turkic, *-GU* is used as a verbal noun function. These are the verbal adverbial suffixes *-GIII* ~ *-KIII* (< *-GU* + *-II*) and *-GIÇA* ~ *-KIÇA* (< *-GU* + *-ÇA*) and the agent noun suffix *-GUÇi* (< *-GU* + *-çi*). Khalaj Turkic and New Uyghur Turkic have in common the existence of the verbal noun suffix *-GU*. The suffixes *-GU* and *-GUIUK*, which are seen with common functions and arrangements in historical dialects, attract attention with their prevalence.

Keywords: Turkic, Turkic dialects, Khalaj Turkic, *-GU* suffix, language contacts

Tarihî Türk dili alanında *-GU*, hem bu biçimi hem de *-çI*, *-IUK*, *-IUG*, *-sUz* ile genişlemiş biçimleri ile çekimsiz ve çekimli fiillerde iki temel işlev için kullanılmıştır: Fiil ismi teşkil etme veya gelecek zaman bildirme. *-GU* ekli fiil isimleri, “-*mA*K ~ -*mA*” ekli fiil isimlerine eş değerdir. *-GU* ekli çekimsiz fiillerin bazıları ise kalıplaşmış ve sözlük birim olmuştur. *-GU* ekinin fiil ismi ve gelecek zaman işlevlerinden biri öncül olmalıdır. Erken dönem katmanlarına tanıklar sunan Moğolca, bu konuda fikir vermektedir. Nitekim Klasik Moğolcada *-ğU(U)* (= Türkçe *-GU*) fiil ismi eki vardır: *karıgu* (< *kari*- “geri dönmek” + *-ğu*) “cevap, karşılık”, *kaṭaḡu* (< *kata*- “kurumak, sertleşmek” + *-ğu*) “katı, sert”. Klasik Moğolca *-ğAçi* (= Türkçe *-GUÇI*) ekinde yine fiil ismi işlevi izlenebilmektedir: *ciruḡaçi* (< *ciru*- “çizmek” + *-ğaçi*) “çizici (ressam)” (Ünal, 2016, s. 22). Dolayısıyla *-GU* ekinin ilk olarak fiil ismi oluşturduğuna ulaşmak mümkündür. Ayrıca bu olgu, tarihî ve çağdaş Türk dili alanında ekle ilgili verilerle ve gelişmelerle de doğrulanmaktadır.

-GU Ekiyle İlgili Veriler

Türk dilindeki ilk örneklerde -GU eki, fiil ismi işleviyle kullanılmıştır. Bu çerçevede Orhon yazıtlarında -GU, -GUÇI ve -GUIUK ekleri geçmiştir. -GU eki, iki yerde fiil ismi kurmuştur¹. ... *kür(e)gün(i)n için ig(i)dm(i)ş bilge k(a)ğ(a)n(i)ñ(i)n...* (KT D 23) (Tekin, 1988, s. 14) "... (senin) itaatsiz olman yüzünden (seni) besleyip doyurmuş (olan) bilge kağanın ile..."; *küregü* (< *küre*- "itaatsiz olmak" + -*gü*) "itaatsiz olma (itaatsizlik)". İkinci örnekte ek, kalıplaşmıştır: *kor(i)ğu (e)ki üç kiş(i)l(i)gü t(e)z(i)p b(a)rdu* (BK D 41) (Tekin, 1988, s. 50) "muhafız iki üç kişi ile kaçıp gitti"; *korıgu* (< *korı*- "korumak" + -*gu*) "koruma (muhafız)". -GUÇI eki ile kılıcı isimleri yapılmıştır. -GUÇI'lı kılıcı isimlerinde meslek veya uğraşı isimleri için başvurulmuş -ÇI eki belirleyicidir. Başka bir deyişle -GU ekli fiil isimleri, meslek isimleri yapan -ÇI ekiyle birlikte kılıcı isimleri olmuştur: ... *(a) yğuçısı bilge (e)rmış* (T 10) (Tekin, 1994, s. 5) "... sözcüleri bilge imiş"; *ayğuç* (< *ay*- "söylemek" + -*ğuç*) "söyleme işinin kılıcısı (sözcü, kağan sözcüsü). *b(a)rķ itgüçi b(e)d(i)z y(a)r(a)t(i)ğma bit(i)g t(a)ş itgüçi...* (KT K 13) (Tekin, 1988, s. 22) "türbe yapıcısı, süsleme yapan (ve) yazıt taşı yapıcısı..."; *barķ itgüçi* (< *barķ* "türbe" + *it*- "yapmak, etmek" + -*güçi*) "türbe yapma işinin kılıcısı (türbe yapıcı)". -GUIUK eki ise iki örnekte fiil ismi teşkil etmiştir. Örnekler, atasözü niteliğinde bir cümlede yer almaktadır. -GU ekli fiil isimleri, -IUK isimden isim yapma ekiyle pekiştirilmiş ve bir bakıma soyut fiil isimlerine dönüştürülmüştür. Bu, -GUIUK ekinin veciz bir cümlede kullanılmasından olsa gerektir: ... *yuyķa k(a)l(i)n bols(a)r top(u)lguluk (a)lp (e)rm(i)ş y(i)nçge yoğ(u)n bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp erm(i)ş...* (T 14) (Tekin, 1994, s. 90) "... yufka kalın olursa (onun) delinme(si) (onu delmek) zor imiş, ince yoğun olursa (onun) kırılma(sı) (onu kırmak) zor imiş"; *topulğuluk* (< *topul*- "delinmek" + -*guluk*) "delinmek", *üzgünlük* (< *üz*- "kırmak" + -*günlük*) "kırmak".

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde -GU eki ve ona eklenen çekim veya yapım (türetme) unsurları (-ÇI, -IUK, -IUG, -sUZ) daha yaygın örneklerle görülmektedir. Örneklerde -GU ~ -KU eki, fiil ismi ("mA ~ -mA" işlevli) oluşturmuş veya gelecek zaman bildirmiştir. -GU ~ -KU eki (ve bunun -ÇI, -IUK, -IUG, -sUZ ile genişlemiş biçimleri), fiil ismi işlevli kullanılışlarında iyelik ekleri ve kimi hâl eklerini de almıştır. Şu örneklerde -GU ~ -KU'lu fiil isimleri iyelik eklidir: *bükün̄te narı taķı on yaş tirig yaşıağun̄uz közün̄ür* (Biogr. Hts. 50-51) (Eraslan, 2012, s. 380) "bugünden itibaren daha on yaş ömür yaşamanız (yaşayacağınız) görünüyor"; *yaşıağun̄uz* (<

¹ Kaynaklardan alınan örnek kelime ve cümleler, ek ya da dizilişlerin işlevlerini daha ayrıntılı ortaya koymak amacıyla tarafımızca tekrardan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bazı aktarmalarda ise gerek olmadığı için değişiklik yapılmamıştır.

yaşa- “yaşamak” + *-ğu-ğuz*) “(sizin) yaşamanız”. *ötiğ tilek bulğuluğu sarp* (TT, I, 221-222) (Eraslan, 2012, s. 383) “istek (ve) dilek bulması zor”; *bulğuluğu* (< *bul-* “bulmak” + *-ğuluğ-ı*) “(onun) bulması”. *-GU ~ -KU*’lu fiil isimleri, iyelik ekli biçimleriyle yüklem olduklarında aynı zamanda yeterlik de bildirmiştir: ... *men bu emgekimtin ıdı ozğum kutrulğum yok turur* (Suv, 10, 12-14) (Eraslan, 2012, s. 380) “benim bu eziyetimden asla kurtulmam yoktur (kurtulamam)”; *ozğum* (< *oz-* “kurtulmak” + *-ğu-m*) “(benim) kurtulmam”, *kutrulğum* (< *kutrul-* “kurtulmak” + *-ğu-m*) “kurtulmam”. Cümlede yeterlik işlevi, *yok turur* “yoktur” yüklemleştircinin katılımıyla üretilmiştir: *ozğum kutrulğum yok turur* (benim) “kurtulmam yoktur (kurtulamam)”. *savıñın neñ kirtgüngüm ermez* (Pañcatabtra-Frag. 39, 43) (Eraslan, 2012, s. 381) “(senin) sözünü (sözüne) asla (benim) inanmam değil (dir) (inanamam)”; *kirtgünüm* (< *kirtgün-* “inanmak” + *-gü-m*) “(benim) inanmam”. Aynı şekilde burada da yeterlik, *kirtgüngüm* fiil isminin *ermez* “değil” ile yüklem yapılması yoluyla sağlanmıştır. Buna benzer yeterlik kuruluşları, Türkiye Türkçesinde de vardır. Söz gelişi, *bu saate oraya gelmem söz konusu değil ~ bu saate oraya gelmem olmaz* gibi cümlelerde fiil isimlerinin yüklemleştirilmesiyle aynı zamanda yeterlik sunulmuştur: ... *gelmem söz konusu değil ~ ... gelmem olmaz* “ben gelemem”. Yeterlik, *-GUIUK* ekli yüklemelerde de vardır: *alguluğum ermez* (U, III, 59, 4) (Eraslan, 2012, s. 385) “almam olmaz (alamam)”; *alguluğum ermez* (< *al-* “almak” + *-ğuluğ-(u)m* + *ermez* “değil”) “almam olmaz, alamam”. *teriñde teriñ yörügin ertiñü alp teñlegülük erür* (BTT, I, A, 2, 78) (Eraslan, 2012, s. 385) “(onun) derinden derin anlamını, pek güç, denkleştirmek olur (anlamı pek güç denkleştirilebilir)”; *teñlegülük erür* (< *teñle-* “denkleştirmek” + *-gülük* + *erür* “olur, -dır”) “denkleştirmek olur (denkleştirilebilir)”. Hâl ekleri ve çekim edatları, *-GU ~ -KU* ekli fiil isimlerine tabiatıyla çeşitli işlevler katmıştır. Söz gelişi, yönelme hâli eki şu örnekte fiil ismine “amaç” işlevi yüklemiştir: *bularnı ölürmegüke ödleyü ötünür men* (U, IV, c, 118) (Eraslan, 2012, s. 380) “bunları öldürmemeye (öldürmemek için) öğüt vererek ricada bulunuyorum”; *ölürmegüke* (< *ölürme-* “öldürmemek” + *-gü-ke*) “öldürmemeye”. *nomluğ etözüg tanuğkladım inç meñilig bolku üçün* (Bewusstseinslehre, 369, 7-8) (Eraslan, 2012, s. 380) “kanun vücudunu ispatladım huzurlu ve sevinçli olmak için”; *bolku üçün* (< *bol-* “olmak” + *-ku üçün*) “olmak için”. Fiil ismi işlevli *-GU*, şu örnekte *-GUÇI* ekinde geçmektedir: *atañ tutañ kitdi ayığ sağınguçılar tezdi* (TT, I, 140-141) (Eraslan, 2012, s. 380) “tehlike gitti, kötü düşünme işinin kılıcıları (kötü düşünenler) kaçtı”; *sağınguçılar* (< *sağın-* “düşünmek” + *-ğuçı* + *-lar*) “düşünme işinin kılıcıları (düşünenler)”. *-GUÇI* eki ile sıfat-fiil türünde kelimeler de yapılmıştır: *teñrim korun bu yigüçi yeklerde* (M III 24, 10-11) (Eraslan, 2012, s. 380) “tanrım koruyun bu yiyci (yeme işinin kılıcısı, yiyen) şey-

tanlardan”; *yigüçi* (< *yi-* “yemek” + *-güçi*) “yeme işinin kılıcısı, yemeci olan, yiyen). *buluñ sayı sekiz sim küzedgüçi teñrilerig...* (TT V A, 63-64) (Eraslan, 2012, s. 380) “her taraf(ta) sekiz sınırı gözetten tanrıları...”; *küzedgüçi* (< *küzed-* “gözetmek” + *-güçi*) “gözetme işinin kılıcısı, gözetmeci olan, gözetten”. Bunlar, daha sonra yaygınlaşacak olan geniş-şimdiki zaman işlevli *-GUçI*’lı sıfat-fiillerin ilk örnekleridir. *-GU ~ -KU* fiil ismi eki, gereklilik kipliğini² bildirmede de kullanılmıştır. Bunlar, tarihi lehçelerde gereklilik kipliğinin *-GU ~ -KU* fiil ismi ekli ilk işaretleyicileridir. Üçüncü şahısta görülen gereklilik, hem *-GU(IUK)* eki hem de *-GU(IUK) kergek* “gerek” dizilişi ile sağlanmıştır. Yani, *fiil* + *-GU(IUK)* “fiil-mAK” veya *fiil* + *-GU(IUK) + kergek* “fiil-mAK gerek” dizilişi vardır. Şu iki örneğin yüklemine geçen *ol* unsuru, üçüncü şahsın bildiricisidir: *kirliğıg kirsizig yinçege adirtlağı ol* (Xuanzang-Bogr. 465-466) (Eraslan, 2012, s. 351) “kirliliği kirsizi (temizi) ince (titizce) ayırmaktır (ayırmak gerek)”; *adirtlağı ol* (< *adirtla-* “ayırmak” + *-ğu ol*) “ayırmaktır (ayırmak gerek, ayrılmalı)”. *munta basa üç yavlağ yoldakılar burhanlarğa yükünç yükünkülük ol* (BTT, II,154-156) (Eraslan, 2012, s. 351) “bundan sonra üç kötü yoldakiler için burkanlara hürmet etmektir (hürmet etmek gerek)”; *yükünç yükünkülük ol* (< *yükünç yükün-* “hürmet etmek” + *-külük ol*) “hürmet etmektir (hürmet etmek gerek, hürmet etmeli)”. *bu iki törlüg edgülerke tükellig bolğu kergek* (Suv. 23, 6-7) (Eraslan, 2012, s. 350) “bu iki türlü iyilere (iyiliklerle) donanmış olmak gerek (donanmış olmalı)”; *tükellig bolğu kergek* (< *tükellig bol-* “donanmış olmak” + *-ğu kergek*) “donanmış olmak gerek”. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *-GU ~ -KU* eki (ve bunun *-IUK, -LUG, -sUz* ile genişlemiş biçimleri), sıfat-fiillerde ise gelecek zaman işleviyle kullanılmıştır: *kutğargu tınlıglarığ taptukta koñmadın kamağıñı kutqartıñız* (TT, III, 61-62) (Eraslan, 2012, s. 381) “kurtarılacak canlıları bulduğunuzda koymaksızın hepsini kurtardınız”; *kutğargu* (< *kutğar-* “kurtarmak” + *-ğu*) “kurtar(ıl)acak”. *bu künki künte ol tınlıglar kelgülik ödunte kelmetiler* (Suv. 19, 18-20) (Eraslan, 2012, s. 384) “bugünkü günde o canlılar gelecek(leri) zamanda gelmediler”; *kelgülik* (< *kel-* “gelmek” + *-gülik*) “gelecek”. *koñulayı ülgüleyü bulguluğsuz kuruğ bilge bilig, saña yükünür men* (ETŞ, 15, 45) (Eraslan, 2012, s. 388) “düşünerek, hesaplayarak bulunmayacak safi hikmetli bilgi, sana hürmet ederim”; *bulguluğsuz* (< *bul-* “bulmak” + *-ğuluğsuz*) “bulunmayacak”.

Şu hâlde, Orhon Türkçesinde ve örneklerin yaygınlaştığı Eski Uygur Türkçesinde *-GU ~ -KU* eki (ve onun *-çI, -IUK, -LUG, -sUz* ile genişlemiş

² Çalışmada *kiplik* ve *kip* terimleri kullanılmıştır. *Kip* terimi, ek ya da ek-kelime dizilişinden oluşan dil bilgisi unsurlarını; *kiplik* terimi ise bu unsurlarla ortaya konulan anlamları karşılamaktadır.

biçimleri) için temelde iki işlevli kullanılış söz konusudur: i. “-mAK ~ -mA” işlevli fiil isimleri kurmak. ii. Gelecek zamanlı sıfat-fiiller kurmak. Tabii ekin özellikle fiil ismi işlevli kullanılışları ile kalıplaşmış kelime, sıfat-fiil (-GUÇI ekli), zarf-fiil (örneğin -GUKA ekli) ve yüklem ismi gibi türler teşkil edilmiştir. Ayrıca, yine fiil ismi işleviyle yüklemde *kergek* “gerek” kelimesinin de birlikteliğiyle az da olsa gereklilik kipliği sunulmuştur.

Karahanlı Türkçesinde -GU ~ -KU ekinde (ve onun genişlemiş biçimlerinde) yeni gelişmeler olmuştur. -GU ~ -KU ekinin fiil ismi işlevine örnek: *biziñ kelgümüzni küdeşip yatur* (KB, 4835) “bizim gelmemizi gözetiyor”; *kelgümüzni* (< *kel-* “gelmek” + *-gü-miz-ni*) “gelmemizi”. Şu örnekte fiil ismi eki kalıplaşmıştır: *ermegüke bulut yük bolur* (DLT, s. 71) “tembele bulut (bile) yük olur”; *ermegüke* (< *erme-* “olmamak” + *-gü-ke*) “olmamak(lık)a (tembele, erinene)”. -GU ~ -KU eki, sıfat-fiillerde gelecek zaman işleviyle devam ettirilmiştir: *bu turğu yir ermes* (DLT, s. 251) “bu, dur(ul)acak yer değil”; *turğu yir* (< *tur-* “durmak” + *-ğu* + *yir* “yer”) “dur(ul)acak yer”; *anların kaytğu yeri ot* (TİEM 52r/8) “onların dönecek yeri ateş(tir)”; *kaytğu yeri* (< *kayt-* “dönmek” + *-ğu* + *yer* “yer” + *-i* “yeri”) “(onların) dönecek yeri”. Karahanlı Türkçesinde -GU ~ -KU eki, gelecek zaman işleviyle fiil isimleri de kurmuştur: *meniñde kiñin sen negü kılğunı / ayayın eşitgil ukulmuş teñi* (KB, 1277) “benden sonra sen(in) ne yapacağını / söyleyeyim işit anlayabildiği kadar”; *kılğunı* (< *kıl-* “kılmak, yapmak” + *-ğu-ı*) “(senin) kılacağını, yapacağını”. -GU ~ -KU eki, gelecek zaman işleviyle sıfat-fiillerin yanında artık çekimli fiillerde de görülmektedir. Örnekler üçüncü şahıstadır, ayrıca bazılarında -sI iyelik eklidir. -GU ~ -KU ekli yüklemeler genellikle *turur* “-DXr” veya *ol* “-DXr” ile kurulmuştur: *tirig ölgü ahır töşengü yirig* (KB, 692) “diri (yaşayan), ölecek sonunda; (o) düşenecek yeri (yere)”; *ölgü* (< *öl-* “ölmek” + *-gü*) “ölecek”. *aygıl бүтүнлюкин ol ölüm kim kaçар sizler andın ol қарışғу turur sizke* (R 38/53b3) “de (söyle), bütünlükle (şüphesiz), o ölüm ki kaçar(sanız) sizler ondan o karşı karşıya gelecektir size (sizinle)”; *қарışғу turur* (< *қарış-* “karşı karşıya gelmek” + *-ğu* + *turur*) “karşı karşıya gelecektir”. *tөгме bir өз tatқусы ol ölүмni* (TİEM 56r/4) (Güner, 2021, s. 466) “her bir kişi tadacaktır ölümü”; *tatқусы ol* (< *tat-* “tatmak” + *-ğu-sı ol*) “tadacaktır”. Şu örnekte -GU ekli gelecek zamanın olumsuz, -sUz yokluk ekiyle sağlanmış: *tumluғ yana kelgүsүз* (DLT, s. 58) “soğuk yine gelmeyecek”; *kelgүsүз* (< *kel-* “gelmek” + *-gүsүз*) “gelmeyecek”. Bu, Eski Uygur Türkçesinde -GULUKsUz ~ -GULUGsUz ~ -GUsUz gibi ekleri anımsatmaktadır. Olumsuzluk, -GU ~ -KU”lu eklerin olumsuz fiile getirilmesiyle değil, -sUz yokluk ekiyle bildirilmiştir. Bahsi geçen örnekler dikkat edildiğinde -mA- olumsuz ekli olanlarda kipin olmamazlığı, -sUz yokluk ekli olanlarda fiildeki kipin yokluğu bildirilmektedir. Söz gelişi Karahanlı Türkçesi için *kelmegü* yüklemi

“gelmeyecek”, *kelgüsüz* yüklemi “gelecek(i) yok (gelmeyecek)” gibi.

Karahanlı Türkçesinde *-GU ~ -KU kerek* dizilişli ve *-GU ~ -KU* ekli gereklilik kipleri yaygınlaşmıştır. *-GU ~ -KU kerek* dizilişinde ek, fiil ismi işlevine sahiptir: *-GU ~ -KU kerek* “-mAK gerek”. Örnek: *ayıtğu kerek söz kişi sözlese* (KB, 978) “söz söylemek gerek, kişi(nin) (insanın) konuşması (için)”; *ayıtğu kerek* (< *ayıt-* “söylemek” + *-ğu kerek*) “söylemek gerek”. Yalnızca *-GU ~ -KU* ekli gereklilik kipleri ise iki şekilde kurulmuş olmalıdır: Ercilasun’un (1984, s. 150) da kaydettiği üzere *-GU ~ -KU kerek* dizilişinden kısaltmayla (*-GU ~ -KU kerek* “-mAK gerek” > *-GU ~ -KU* “-mAK gerek”). Dil tarihi ve biçim bilgisi verileri bu gelişmeyi desteklemektedir.

ii. *-GU ~ -KU* ekinin gelecek zaman işlevli kullanımları yoluyla. *-GU ~ -KU* eki, Eski Türkçe dönemi metinlerinde önce sıfat-fiillerde daha sonra aynı zamanda çekimli fiillerde gelecek zaman işleviyle görülmektedir. Zira gelecek zaman içerikli ekler, daha ortaya çıkmamış olaylara yönelik olmasından dolayı konuşura gelecek zaman yanında ayrıca gereklilik, olasılık, niyet etme, planlama, kurgulama vb. kiplik anlamları bildirme imkânı sağlamaktadır. Dolayısıyla *-GU* ekinin ele alındığı çalışmalarda ayrıntılar aslında bu odakta toplanmaktadır. Nitekim Gabain’in (1988, s. 83) “mecburiyet”, Mansuroğlu’nun (1953) “gereklilik, istek, gelecek zaman, vd.”, Türk’ün (1995) “gelecek zaman, gereklik, vd.” gibi tespitleri, aslında ekin gelecek zaman temelli işlevine dayanmaktadır. Sonuç itibarıyla *-GU ~ -KU* ekli gereklilik kipliği, gelecek zamanlı kullanımlardan da gelişmiş olabilir. Hem, metin ya da incelemelere yansıyan aktarmaların bazılarında *-GU* ekli gereklilik kipliği ve gelecek zaman eş değer durumdadır. Örneğin Kutadgu Bilig”deki *küyler ot teg ol bu kereksiz sözün / ağızdın çıkarmağı küygey özün* (KB, 2687) beyitinde *-GU* ekli söz, Arat’ın (1959, s. 199) aktarmasında “lüzumsuz söz ateş gibidir / onu ağızdan çıkarmamalı, sonra kendin yanarsın” şeklinde gereklilik kipliğinde aktarılmıştır. *-GU* ekli sözün geçtiği bu beyit, “yanan ateş gibidir (senin) bu gereksiz sözün / (bu gereksiz sözü) (sen) ağızdan çıkarmayacaksın, (yoksa) (sen) kendin yanacaksın” şeklinde aktarılmaya da pekâlâ izin vermektedir. Ya da iki yolun da (*-GU ~ -KU kerek* dizilişinden kısaltma veya *-GU ~ -KU* gelecek zaman eki yolu) gerekliliğe izin vermesi zihinde denkleşmiş olmalıdır. *-GU ~ -KU* ekli gereklilik kiplerine başka örnekler: *bilgisizni artuk yakın tutmağı* (KB, 4450) “bilgisizi fazla yakın tutmamak gerek (tutmamalı)”; *tutmağı* (< *tutma-* “tutmamak” + *-ğu*) “tutmamak gerek (tutmamalı) (tutmayacaksınız)”. *munı bağ mundağ bilingü munı* (KB, 727) “bunun bağı böyle(dir) (ve) bilmelidir bunu”; *bilingü* (< *bilin-* “bilinmek” + *-gü*) “bilinmelidir (bilinilecek)”. Bununla beraber Karahanlı Türkçesinde *-GULUK* eki, Kaşgarlı Mahmut’un kaydına göre “hakkı olan işi yapan faili” bildirmek için kullanılmıştır ve Oğuz ile Kıpçak dışı Türklerin diline özgüdür: *ol ewke bargu-*

luk erdi (DLT, s. 9) “o eve gitmek var idi (gitmek (onun) hakkı idi); (onun eve gitme hakkı vardı, o eve gitmeliydi)”. -GULUK eki, bu örneklerde fiil ismi işleviyle kullanılmıştır: -GULUK “-mAKIIK”.

Karahanlı Türkçesinde -GUÇI ~ -KUÇI ekinin sıfat-fiil kurduğu örnekler vardır. Bunlar, geniş-şimdiki zaman işlevlidir: *bu iş kılguçı er kılur öz işi* (KB, 1938) “bu işi kılan (yapan) er (kişi) kılar (yapar) kendi işi(ni)”; *kılguçı* (< *kıl*- “kılmak, yapmak” + -*ğuçı*) “yapıcı, yapmacı, yapan”. *kişiğ tepsegüçi soñi iglemek* (KB, 4255) “kişiyi kıskanan(ın) sonu hastalanmak(tır)”; *tepségüçi* (< *teps*- “kıskanmak” + -*güçi*) “kıskanma işinin kılıcısı, kıskanan”. Ayrıca -GUÇI ~ -KUÇI eki, Karahanlı Türkçesinde sınırlı örneklerde gelecek zaman³ kipi kurmuştur: *aydı bütünlikün tañrı sınağuçı ol silerni bir arıķ birle* (TİEM 31v/1) (Güner, 2021, s. 466) “söyledi bütünlükle (şüphesiz) tanrı, sınavacaktır sizi bir ırmak ile”; *sınağuçı ol* (< *sına*- “sınamak” -*ğuçı ol*) “sınama işinin kılıcısıdır, sınamacıdır (sınavacaktır)”. *toldurğuçı turur siler andın qarınlar* (TİEM 395v/7) (Güner, 2021, s. 466) “dolduracaksınız ondan karınlar(ınızı)”; *toldurğuçı turur siler* (< *toldur*- “doldurmak” + -*ğuçı turur siler*) “doldurma işinin kılıcısısınız (dolduracaksınız).

Harezm Türkçesinde -GU eki, gelecek zaman kipi için her şahısta kullanılmıştır. Kip, -GU (~ -GA) + *iyelik eki* (*turur*) dizilişindedir: *yaratılmış sen avval āhır ölgün* (HŞ 114 v: 4) (Eckmann, 2003b, s. 30) “yaratılmışsın, evvel ahir öleceksin”; *ölgün* (< *öl*- “ölmek” + *gü-η*) “öleceksin”. *bularnı tört ülüş kılğum turur* (Rab 10v: 1-2) (Eckmann, 2003b, s. 30) “bunları dört parça yapacağım”; *kılğum turur* (< *kıl*- “yapmak” + -*ğu-m turur*) “yapacağım(dır)”. Kipin olumsuzunda -GU + *iyelik eki yok* dizilişi kullanılmıştır: *kıyāmat bolmağunça özge kelgün yok* (Rab 215 r: 9) (Eckmann, 2003b, s. 30) “kıyamet olmadan geleceğin yok (gelmeyeceksin)”; *kelgün yok* (< *kel*- “gelmek” + -*gü-η yok*) “geleceğin yok (gelmeyeceksin)”. -GU eki, sıfat-fiillerde gelecek zaman işlevlidir: *hak... kelgü yazuklarıñızın yarlıkap turur* (NF 314: 15) (Eckmann, 2003b, s. 21) “hak... gelecek günahlarınızı affedecektir”; *kelgü yazuklarıñız* (< *kel*- “gelmek” + -*gü yazuk-lar-(ı)ñız*

³ -GUÇI (< -GU fiil ismi eki + -ÇI isimden isim yapma eki) gelecek zaman işlevli ekin paralelinde 13. yüzyıldan sonra bir başka ek daha gelişecektir: -mAKÇI (< -mAK fiil ismi eki + -ÇI isimden isim yapma eki). Krş. Çağatay Türkçesinde gelecek zaman / istek kipi işlevleriyle: *bular kelmekçi ediler* (Eckmann, 2003a, s. 102) “bunlar gelecek idiler (gelmek üzereydiler)”, *bizge koşulmakçı boldı* (Eckmann, 2003a, s. 102) “bize katılacak oldu”; Yeni Uygur Türkçesinde *bu hefte ayırım makalida alahide tohtalmağçımen* (Öztürk, 2020, s. 88) “bu husuŝta ayrı bir makalede özellikle durmak istiyorum (duracağım). *özünñ kimlikini bilmekçi bolsañ kişiniñ kıziğ elçi evetip kör* (Erurygur, 2023, s. 594) “kendinin kimliğini (kendini) bilmek (tanımak) istersen, kişinin (başkasının) kızına elçi gönder”.

“günahlarınız”) “gelecek günahlarınız”. Fiil isimlerinde de gelecek zaman işlevli kullanılmıştır: *ne kılğusını bilmes boldı* (NF 281: 10) (Eckmann, 2003b, s. 21) “ne yapacağını bilmez oldu”; *kılğusını* (< *kıl*- “yapmak” + *-ğu-sı-n-ı*) “yapacağını”. Ayrıca Harezmi Türkçesinde *-GU kerek* dizilişli gereklilik kipinin örnekleri vardır. Tabii *-GU* eki burada “-mAK”lı fiil ismi işlevindedir: *ne teg kerek bilgü mü’min işini* (MM 4: 15) (Eckmann, 2003b, s. 21) “nasıl bilme(si) gerek mümin işini”; *bilgü kerek* (< *bil*- “bilmek” *kerek*) “bilmek gerek (bilmeli)”. Eski Türkçede geçen *-GUçP*’lı kılıcı isimleri ile daha az olmak üzere *-GUIUK* ve *-GUsUz* ekli sıfat-fiiller de yer almıştır: *‘alam tutğuçı* (NF 139: 8) “bayrak tutan”, *yigülük neerse* (Rab 138 v: 4) “yenecek şey” gibi. Özetle Harezmi Türkçesinde *-GU* ekinin gelecek zaman işlevi (sıfat-fiil, fiil ismi ve çekimli fiilde) sürdürülmüş ama “-mAK” işlevli kullanılışı sınırlanmıştır. Buna bağlı olarak *-GU* eki, gereklilik kipinde de azalmıştır.

Çağatay Türkçesinde *-GU* ~ *-KU* eki, fiilimsilerde ve çekimli fiillerde yer almıştır. Fiilimsilerde Harezmi Türkçesine göre azalmış ve gelecek zaman işlevli fiil ismi kurmuştur: *özün öz sırrın asray almağın bilür sen* (Mahb. 196: 20) (Eckmann, 2003a, s. 100) “sen kendin, kendi sırrını gizlemeyeceğini bilirsin”; *asray almağın* (< *asra*- “gizlemek” + *-y* + *al*- “yeterlik fiili” + *-ma-ğu-η-nı*) “sırrını gizlemeyeceğini”. *nē yerge bargusın bilmes* (Sek. Div. 86: 9) (Eckmann, 2003a, s. 100) “nereye gideceğini bilmez”; *bargusın* (< *bar*- “varmak” + *-ğu-sı-n*) “varacağını”. *-GU* ~ *-KU*-nun *-çA* eşitlik eki ve *-dek* çekim edatı ile genişlemiş biçimleri yaygındır. Bunlar tabii genellikle zarf-fiiller yapmıştır: *târîf kılğuça* (Mec. 50a: 10) (Eckmann, 2003a, s. 101) “tarif edilecek kadar”, *könül tilegüdek* (B 221: 1) (Eckmann, 2003a, s. 101) “gönlün dilediği kadar”. *-GUçP*’lı kılıcı isimleri, Harezmi Türkçesinde olduğu gibi isim ve sıfat olarak yaygındır. Ancak *-GUIUK* ve *-GUsIz* ekli sıfat-fiiller artık sınırlı örneklerde geçmiştir: *ihtiyâc bolguluğ iş* (B 290b: 14) (Eckmann, 2003a, s. 101) “ihtiyaç olacak (duyulacak) iş”; *ihtiyâc bolguluğ* (< *ihtiyâc bol*- “ihtiyaç olmak” + *-guluğ*) “ihtiyaç olacak”; *ağzğa sıkkusız, korkkudêk vâki’â* (BD 393: 13) (Eckmann, 2003a, s. 101) “ağza sığmayacak (alınmayacak), korkulacak vaka”; *sıkkusız* (< *sık*- “sıgmak” + *-kusız*) “sığmayacak”. Gelecek zaman kipinde ise *-GU* ~ *-KU*, yaygındır. Olumlu ve olumsuz kipin kuruluşu, Harezmi Türkçesinin devamı niteliğindedir: *-GU* + *iyelik eki* (*dur(ur)* (~ *yok(tur)*). *-GU* ~ *-KU* eki, “-mAK” işlevli fiil ismiyle Çağatay Türkçesinde de sınırlandığı için gereklilik kipi nadir örneklerde geçmiştir. Gereklilik, tanıklanan birkaç örnekte *kerek* “gerek” kelimesi kullanılmadan yalnızca *-GU*’lu fiil ismiyle bildirilmiştir: *tiler vaslınm lutfi, kıl icâbet, ki ayturlar, tilegenni tülegü* (L Div. 158, 1-2) (Eckmann, 2003a, s. 127) “diler vaslını (sana kavuşmayı) Lütfi, (bu isteğe) icabet et, ki derler, isteyeniyi istemek gerek”;

tülegü (< *tile*- “istemek” + *-gü*) “istemek (kerek)”.

Tarihi Kıpçak Türkçesinin alanlarında -*GU* ekiyle ilgili gelişmeler şöyledir: Codex Cumanicus’ta gelecek zaman işlevli -*GU* eki, fiilimsilerde ve çekimli fiillerde yer almamıştır. Fiilimsilerde yalnızca, kılıcı isimleri ve sıfat-fiil yapan -*GUÇI* vardır: *öç alğuçı* (Argunşah - Güner, 2015, s. 283) “öç alan”, *tirgizgiçi* (Argunşah - Güner, 2015, s. 307) “diriltlen”. -*GU* ekli fiil ismiyle kurulan gereklilik kipi bulunmamaktadır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde de gelişmeler benzerdir. -*GU* eki, gelecek zaman işleviyle fiilimsilerde ve çekimli fiillerde geçmemiştir. Yalnızca -(*G*) *UÇI* ekli, kılıcı isimleri ve sıfat-fiiller yer almaktadır. -*GU* ekli fiil isminin olduğu gereklilik kipi ise kullanılmamıştır (Güvenç, 2014, s. 356, 432, 540-545). Memlûk Türkçesinde -*GU* eki, gelecek zaman işleviyle çekimli fiillerde kullanılmamış; sıfat-fiillerde ise ancak birkaç örnekle Kısâs-ı Enbiyâ ve İrşâdü’l-Mülûk’ta yer almıştır: ... *olturğu yirler* ... (İM 418b) (Muhammed, 2021, s. 273) “... otur(ul)acak yerler ...”; *bu, at bağlağı yir* (KE 2a) (Muhammed, 2021, s. 273) “bu, at bağlayacak yer”. -*GU* ekli fiil ismiyle oluşturulan gereklilik kipi geçmemektedir.

Öte yandan Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde -*GU* (~ *kerek*) ekli / dizilişli gereklilik kipi sınırlanırken -*MAK kerek* dizilişi yaygınlaşmıştır. -*MAK kerek* dizilişi, gereklilik kipi için Kıpçak Türkçesi metinlerinde de kullanılmıştır. Tarihi Oğuz lehçeleri (Eski Oğuz ile onu izleyen Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesi) için zaten baştan beri -*MAK kerek* dizilişi⁴ karakteristik olmuştur (KTLG-I, s. 553-557). Bu arada Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi ile diğer fiil isimli kullanılışlarda -*GU(IUK)* yerine, -*MAK(IIK)* eki artmıştır: *yığlamaklarını* (NF 107: 17) (Eckmann, 2003a, s. 21) “ağlamalarını”, *kelmeklikde* (HŞ 8r: 2) (Eckmann, 2003a, s. 21) “gelmekte”. Gereklilik kipinde bugünkü lehçelerde de yine *fiil* + *fiil ismi eki* + *kerek* (ve eş değer diğer kelimeler) tipli dizilişler görülmektedir. Dizilişler, fiil ismi eklerinin değişmesiyle şekillenmiştir: Türkiye Türkçesinde -*MA* ~ -*MAK*, Karluk grubu lehçeleri (Özbek, Yeni Uygur) ile Kırgız Türkçesinde -(*I*)*ş*, Kıpçak lehçelerinde -(*X*)*w* gibi. Bunlar, bahsi geçen lehçelerin karakteristik fiil ismi (“-*MA* ~ -*MAK*” işlevli) ekleridir.

-GU”lu Eklerin Gelişme Sürecinde Halaç Türkçesinin Yeri

Tarihi lehçeler ile onları izleyen bugünkü lehçelerde -*GU*, hem bu biçiminde hem de çeşitli eklerle genişlemiş biçimlerinde iki temel işlevle

⁴ Elbette, tarihi ve çağdaş lehçelerde gereklik kipi bu dizilişlerle sınırlı değildir. Gereklilik kipi için başka dizilişlerin yanında ekler de geliştirilmiştir. Bu kipler yine genellikle fiil ismi veya gelecek zaman işlevli ekler temelinde olmuştur. Söz gelişi tarihi Oğuz Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde -*MAIU* > -*MAII* (< -*MA* + *IU* ~ *II*), Yakut Türkçesinde -*ArdAAh* (< -*Ar* + -*IIG*) ve -*LAhtAAh* (< -*AçAK* + -*IIG*) gibi (KTLG-I, s. 546-548).

kullanılmıştır: Gelecek zaman ve fiil ismi işlevi. Gelecek zaman işleviyle ilk örnekler, sıfat-fiillerde olmak üzere Eski Uygur Türkçesinde görülmektedir: *-GU*, *-GUIUK*, *-GULUG(sUz)* ekleri ile. Karahanlı Türkçesinde *-GU* ekinin gelecek zaman işlevli sıfat-fiilleri yaygındır. *-GU* eki, gelecek zaman işlevli fiil ismi de oluşturmuştur. Karahanlı Türkçesinde *-GU* eki ayrıca gelecek zaman işleviyle çekimli fiillerde (üçüncü şahıslarda) kullanılmıştır. Harezm Türkçesinde fiilimsilerde ve bütün şahıslarla çekimli fiillerde *-GU* eki yaygındır. *-GU* eki, gelecek zaman işleviyle Çağatay Türkçesinde de yer almış ancak fiilimsilerde nispeten azalmış ve fiil ismi işleviyle kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesi alanlarında ise *-GU* eki, gelecek zaman işleviyle çok nadirdir, sadece Memlûk Türkçesinin bazı metinlerinde birkaç örnekle geçmiştir. Eski Oğuz, Klasik Osmanlı ve Klasik Azerbaycan Türkçeleriyle temsil edilen tarihî Oğuz lehçelerinde ise gelecek zaman işlevli *-GU* eki yoktur. Bugün ise *-GU* ekli gelecek zaman kipi, *-GU + iyelik eki (-dUr)* biçiminde Çağatay Türkçesinden gelişen Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde bulunmaktadır ancak sınırlı olarak edebî eserlerdedir. Ayrıca, yaygın olmamak suretiyle Yeni Uygur Türkçesinde *-GXdAK* ~ *-KXdAK* (< *-GU teg*), Tuva Türkçesinde *-GX deg*, Hakas Türkçesinde *-GadAG* biçimlerinde gelecek zaman kipleri vardır (KTLG-I, s. 451, 441). Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinde *-GU* ekli gelecek zaman ekinin varlığı, Harezm ve Çağatay Türkçesine bağlıdır. Tuva ve Hakas Türkçelerinde kipi unsurlarından biri olan *-GU* sıfat-fiil ekinin bulunması, bu lehçelerin Kıpçak grubu lehçeleriyle (özellikle de Kırgız Türkçesi) etkileşimlerine bağlanabilir⁵. Gelecek zaman işlevli *-GU* eki, ayrıca Karluk grubu (Özbek ve Yeni Uygur) ile kimi Kıpçak grubu lehçelerinde (Başkurt, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak) *-GU + iyelik eki kel- ~ bar* dizilişinde istek kipi olarak gelişmiştir (KTLG-I, s. 611). Bu, Türkiye Türkçesinin *-AsI + iyelik eki var* dizilişinin eş değeridir. Demek ki Genel Türkçede⁶ (bazı lehçelerde) *-GU* eki, çekimli veya çekimsiz fiillerde gelecek zaman işleviyle yaygındır.

-GU ekli fiil ismi, Orhon yazıtlarında yer almıştır. Eski Uygur Türkçesinde de *-GU* ekinin fiil ismi işlevi yaygındır. *-GU* fiil ismi eki ile ilk gereklilik kipi örnekleri, Eski Uygur Türkçesindedir: *-GU(IUK) ol* veya *-GU(IUK) + kergek* dizilişlerinde. Karahanlı Türkçesinde *-GU* ekli fiil isimleri vardır. *-GU ~ -KU kerek* dizilişi ve *-GU ~ -KU* ekli gereklilik kipleri de bulunmaktadır. Harezm Türkçesinde ise *-GU* fiil ismi eki ve *-GU*

⁵ Güney Sibiry grubu Türk lehçelerinin Kıpçakça ile etkileşimleri hakkında bk. Schönig (2013, s. 240-241).

⁶ Genel Türkçe, Çuvaşça dışındaki Türk dili alanını (ve bu alanın lehçelerini) anlatmaktadır.

kerek dizilişinden oluşan gereklilik kipleri sınırlıdır. Her iki gereklilik kipi, Çağatay Türkçesinde de sayılı örneklerde geçmiştir. Tarihî Kıpçak Türkçesi alanlarında -GU eki, fiil ismi işleviyle kullanılmamıştır. -GU fiil ismi ekli ve -GU ~ -KU *kerek* dizilişli gereklilik kipleri, daha Harezm Türkçesinde sınırlandığı için; Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde de yer almadığı için bu alanlardan doğan lehçelerde gelişmemiştir. Halaç Türkçesinde -GU eki, fiil ismi işleviyle kullanılmaktadır. Fiil ismi işlevi, çekimsiz fiillerde -GU ve -GUÇA eklerinde bulunmaktadır. -GU ve -GUÇA eklerinin kullanılış özellikleri ve işlevleri, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerindeki örneklerle paralellik taşımaktadır. Diğer taraftan Yeni Uygur Türkçesinin kimi eklerinde -GU fiil ismi eki bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde -GIII ~ -KIII (< -GU + -II) ve -GIÇA ~ -KIÇA (< -GU + -ÇA) zarf-fiil ekleri ile -GUÇi (< -GU + -Çi) kılıcı ismi ekinde (Öztürk, 2020, s. 50, 113) -GU, fiil ismi işlevindedir. Halaç Türkçesi, -GU fiil ismi ekinin varlığı bakımından Yeni Uygur Türkçesiyle benzerlik taşımaktadır. Bu, her iki lehçeyi en azından Eski Türkçe katmanında birleştirmektedir. -GU fiil ismi eki, karakteristik olmamak suretiyle Kıpçak grubunun bazı lehçelerinde -GUÇA (ve değişkeleri) zarf-fiil ekinde kalmıştır. Örneğin Nogay Türkçesinde -GIŞAy (< -GU + ÇA) ekinde: *ketkişey* (Ergönenç Akbaba, 2007, s. 662) (< *ket* “gitmek” + *-ki-şey*) “gitmesine kadar”.

-GUÇI ekli kılıcı isimleri, tarihî lehçelerde isim ve sıfat olarak yaygın olmuştur. Ekle ilgili bazı ses ve biçim bilgisi temelli değişiklikler ise bugünkü lehçelerde olmuştur. -GUÇI kılıcı ismi bugün Halaç Türkçesi (az örnekle) ile Yeni Uygur Türkçesinde korunmuştur. Oğuz grubu lehçelerinde ise ek başındaki /G/’nın düşmesiyle -(y)XCX biçimine dönüşmüştür. Kıpçak grubu lehçeleri ile Özbek Türkçesinde ise farklı gelişmeler olmuş ve -(U)wÇI eki yerleşmiştir (Schönig, 2013, s. 251). Yani, kökeni bir başka eke dayanan -(U)w (< -(I)G) fiil ismi eki gelişmiştir. Dolayısıyla Kıpçak grubu lehçeleri ile Özbek Türkçesinde -(U)wÇI kılıcı ismi eki vardır. Burada Özbek Türkçesi, Karluk grubundan ayrılıp Kıpçak grubu özelliğini benimsemiştir. Bu, Özbek Türkçesinde dikkati çeken Kıpçakça etkilerinden biridir.

Öte yandan kılıcı ismi eki olarak Kuzey-Doğu grubu lehçelerinde gelişmiş bulunan başka bir tip daha vardır: -(A)AÇI eki. Örnekler: Altay Türkçesinde -(A)AÇI ~ -(O)OÇI eki ile *köçüreeçi* (Güner Dilek, 2007, s. 1022) “çevirici, çevirmeci (çevirmen)” (< *köçür* “çevirmek” + *-eeçi*); *konooçı* (Güner Dilek, 2007, s. 1022) “konucu, konmacı (konan, geleneksel)” (< *kon* “konmak” + *-ooçı* < *-aaçı*). Hakas Türkçesinde -(A)AÇI ~ -(A)AÇİ eki ile *ibüreeçi* (Arıkoğlu, 2007, s. 1096) “çevirmeci (çevreci)” (< *ibir* < *ebir* “çevirmek” + *-eeçi*), *ılğaaçı* (Arıkoğlu, 2007, s. 1096) “ağlamacı, ağlayıcı” (< *ılğa* < *yığla* “ağlamak” + *-açı*). Yakut Türkçesinde -(A)ÇÇX ~ -(O)ÇÇX

eki ile *bileeçi* (Kirişcioğlu, 2007, s. 1247) “bilici, bilmeci (bilen, bilgili) (< *bil-* “bilmek” + *-eeçi*), *iheeçi* (Kirişcioğlu, 2007, s. 1247) “içmeci, içici (içen, ayyaş)” (< *ih-* < *is-* < *iç-* “içmek” + *-eeçi*). *-(A)AççI* kılıcı ismi eki, Çağdaş Moğolcada yer alan kılıcı ismi ekiyle birleşmektedir. Çağdaş Moğolcanın kılıcı ismi eki ise *-AAç ~ -OOç*’tur: *biçeeç* (Ersoy 2021: 59) “yazmacı, yazıcı (kâtip)” (< *biçi-* “yazmak” + *-eç*), *manaac* (Ersoy 2021: 59) “izlemeci, izleyici (nöbetçi)” (< *mana-* “izlemek” + *-aç*). *-AAç ~ -OOç* (< Klasik Moğolca *-ğAçi*) eki, Türkçe *-GUçI* ekine gitmektedir (Schönig 2013: 238). Moğolca, Kuzey-Doğu grubu lehçeleri için ilişki dillerinin başında geldiği için bu beklenen bir ortaklıktır.

-GUIUK eki, Orhon yazıtlarında fiil ismi teşkil etmiştir. Eski Uygur Türkçesinde ek, yine fiil ismi işleviyle yer almıştır. Bununla beraber hem *-GUIUK* eki hem de *-GUIUK kerek* “gerek” dizilişi, gereklilik kipliği için kullanılmıştır. *-GUIUK* eki, Eski Uygur Türkçesinde ayrıca gelecek zaman işlevinde sıfat-fiiller teşkil etmiştir. Karahanlı Türkçesinde *-GUIUK* ekli fiil isimleri bulunmaktadır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde ise *-GUIUK* eki, sadece birkaç örnekle gelecek zamanlı sıfat-fiillerde tanıklanmıştır. Tarihi süreçte ortak işlev ve kuruluşlarda yer almış olan *-GU* ve *-GUIUK* ekleri, yaygınlık durumlarıyla dikkati çekmektedir. Bu bağlamda geç dönemlere doğru *-GU* eki işlevselleşmiş ve yaygınlaşmış ama *-GUIUK* eki seyrekleşmiştir. *-GUIUK* eki, erken dönemlerde işlevsel ve yaygındır. Halaç Türkçesinde fiilimsilerde ve çekimli fiillerde *-GUIUK* ekli kullanılışlar, daha çok Eski Uygur Türkçesindeki örneklerle denkleştirmektedir (krş. Halaç Türkçesi *üçgülük sūv* (Doerfer, 1988, s. 142) “içilecek su” = Eski Uygur Türkçesi ... *alp bulğuluğ üç erdini* ... (ETŞ 14 A, 3-4) (Eraslan, 1980, s. 96) “... güç bulunacak üç cevher ...”. Bu yönden *-GUIUK* eki, 13. yy.dan sonraki Genel Türkçe özelliği değil, kıyı dili⁷ özelliği olarak durmaktadır. Bununla beraber kıyı dilleri arasında *-GUIUK* eki, çekimli ve çekimsiz fiillerde Halaç Türkçesinde devam ettirilmektedir.

Halaç Türkçesinin *-GU*’lu Ekleri: Biçim Bilgisi Özellikleri ve İşlevleri

Halaç Türkçesinde çeşitli işlevlerle kullanılmakta olan *-GU*, *-GUçA*, *-GUçI*, *-GULUK* ekleri vardır.

-GU Fiil İsmi Eki

Fiil ismi eki *-GU*, Halaç Türkçesinin bazı kelimelerinde kalıplaşmıştır: *vîergî*⁸ (Doerfer, 1988, s. 125) “verme(k)lik (vergi)” (< *vîer-* “vermek” +

⁷ Kıyı dili, Eski Türkçe kelime içi ve sonu /d/ sesini, /y/ yapmayan; yani /d/ olarak koruyan (Tuva ve Halaç Türkçesi gibi) ya da /t/’ye (Yakut Türkçesi), /z/’ye (Hakas, Sarı Uygur, Fu-Yü Kırgızcası) değiştiren lehçeler için kullanılmıştır.

⁸ *-GU* ekli bu tür örnekler, Türkiye Türkçesinde de vardır. Benzer şekilde Türkiye

-gi). Bu tür örneklerin haricinde Halaç Türkçesi -GU ekini, kalıplaşmış bir söz kalıbındaki dizilişte korumuştur: *Fiil + -GU + iyelik eki + olma-ta* “olmasın”. -GU eki, bu dizilişte fiil ismi işlevindedir. Aşağıda Doerfer tarafından kaydedilmiş olan örnekler metinlerde geçmemiş, belli ki konuşurlardan alınmıştır. Dizilişte -GU fiil ismi eki, -mA- ekli olumsuz fiillere getirilmemiştir. -GU ekli fiil isminden sonra olumsuz ifadeli *olmata* “olmasın” sözü kullanılmıştır. Bu, -sUz yokluk ekli olmak suretiyle Eski Uygur Türkçesinde yer alan kullanılışları anımsatmaktadır (krş. *bulguluğ-suz kuruğ bilge* “bulunmayacak safi hikmetli bilgi” vb.). Halaç Türkçesi için verilen örnekler, ikinci ve üçüncü şahıslardadır. Bu dizilişle “olayın gerçekleşmemesini dileme” gibi ifadeler bildirilmiştir. Örnekler (bk. 1, 2, 3, 4 ve 5 numara):

(1)

yuorğuy olmata (Doerfer, 1988, s. 125),
“(senin) oturman olmasın (sen otur(a)mayasın)”,
(*< yuor-* “oturmak” + *-ğü-y + ol-ma-ta* “olmasın”).

(2)

tirgüy olmata (Doerfer, 1988, s. 125),
“(senin) kalkman olmasın (sen kalk(a)mayasın)”,
(*< tir-* (*< tur-*) “kalkmak” + *-gü-y + ol-ma-ta* “olmasın”).

(3)

varğusi olmata (Doerfer, 1988, s. 125),
“(onun) gitmesi olmasın (o git(e)meye)”,
(*< var-* “gitmek” + *-ğu-si + ol-ma-ta* “olmasın”).

(4)

içgiz olmata (Doerfer, 1988, s. 125),
“(sizin) içmeniz olmasın (siz iç(e)meyesiniz)”,
(*< iç-* “içmek” + *-giz* (*< -gü-z < -gü-yiz < -gü-ñiz*) + *ol-ma-ta* “olmasın”).

(5)

yatğilari olmata (Doerfer, 1988, s. 125),
“(onların) yatması olmasın (onlar yat(a)maya)”,
(*< yat-* “yatmak” + *-ği-lar-i + ol-ma-ta* “olmasın”).

-GUÇA Zarf-Fiil Eki

-GUÇA, -GU fiil ismi eki ve -ÇA unsurundan oluşmaktadır. Doerfer, -GUÇA ekinin Halaç Türkçesinde yalnızca Harrab ağzında geçtiğini kaydetmiştir (1988, s. 125). Örnekler ekteki -ÇA unsurunun iki ayrı kaynağa

Türkçesinin söz yapımında -GX ~ -KX eki kullanılmaktadır. *sayğı, duyğu, görgü* vb.

dayandığına işaret etmektedir: i. *-GUçA* (< *-GU* fiil ismi eki + *-çA* bulunma hâli eki (bk. 6 numara). ii. *-GUçA* (< *-GU* fiil ismi eki + *-çA* sınırlama eki (edatı) (bk. 7, 8 numara). *-çA*, birinci grupta olduğu üzere Halaç Türkçesinde bulunma hâli için kullanılan ektir (örneğin *tilimçe* “dilimde”). Bir başka deyişle bahsi geçen *-GUçA* eki, Genel Türkçenin *-(G)AndA* ve *-DUKDA* zarf-fiil eklerinin eş değeridir (krş. Özbek Türkçesinde *kelganda* “geldiğinde”, Türkmen Türkçesi *gelende* “geldiğinde”, Türkiye Türkçesinde *geldiğinde* vb.). Halaç Türkçesinde eşitlik hâli için Genel Türkçedeki *-çA* eki değil, *vāra* (< Far. *vār*) edatı kullanılmaktadır. Tabii, Halaç Türkçesinde bulunma hâli eki *-çA* ile, *-GUçA* ekinde sınırlama işlevi bildiren *-çA*, köken bilgisinde birleşebilirler⁹. Burada *-çA* unsurunun birincisinde bulunma, ikincisinde sınırlama işlevli olarak yer aldığı vurgulanmaktadır. Halaç Türkçesinde *-GUçA* zarf-fiil ekinin örnekleri:

(6)

tā uōra iērgiçe tā čāštta soy olmişerti (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 258),

“oraya vardığında öğleden sonra olmuştı”,

(< *iēr*- “ulaşmak, varmak” + *-giçe*).

(7)

tā bāba nene habar olguça tā oğul hēler (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 267),

“anne baba(nın) haberi oluncaya kadar oğul ölür”,

(< *habar ol*- “haber(i) olmak” + *-guça*).

(8)

bo hizüm u hunduvānalar da todguça tā yēpigem (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 229),

“bu üzüm ve kavunlardan doyuncaya kadar yiyeyim”,

(< *tod*- “doymak” + *-guça*).

-GUçA’da *-GU* fiil ismi ekinin varlığını doğrulayan bir tanık daha vardır: *-mAçA* (< *-mA* fiil ismi eki + *-çA* bulunma hâli eki). *-mAçA* eki, *-GUçA* eki gibi Genel Türkçenin lehçelerinde yer alan *-(G)AndA* ve *-DUKDA* eklerinin eş değeridir. Halaç Türkçesinde *-mAçA* zarf-fiil ekine örnekler (bk. 9, 10 numara):

(9)

gōnçi kelmeçe vērim ēydisya (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 130),

“çoban geldiğinde (koyunları) vereyim sahibine”,

(< *kel*- “gelmek” + *-meçe*).

⁹ *-CA* unsurunun köken bilgisi, makalenin konusu dışında olduğu için burada tartışılmamıştır.

(10)

varmaça gulāmlar bī boşgāb tūola talā ullarğa vērrertiler (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 282),

“(onlar) vardıklarında hizmetçiler onlara altın dolu tabak verdiler”,

(< *var-* “varmak” + *-maça*).

Aşağıdaki örnekte ise *-mAçA* ekiyle zarf-fiil kurulmamış; *-mA* ekli fiil ismi, *-çA* eki ile bulunma hâlinde kullanılmıştır:

(11)

seīd ... ders hoçumaça ve hat ōnatmaça ereki lālalarīda ilger vurur (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 267),

“Sait ... ders okumada ve at yetiştirmede diğer kardeşlerinden ileride görünür”,

(< *hoçu-* “okumak” + *-maça*),

(< *hat ōnat-* “at oynatmak (yetiştirmek)” + *-maça*).

-GUÇI Kılıcı İsmi

-GU fiil ismi eki ile *-çI* isimden isim yapma ekine dayanmaktadır. Halaç Türkçesinde *-GUÇI* kılıcı ismi eki, Doerfer’in dil bilgisinde yalnızca bir örnekle tanıklanmıştır: *yūğuçı* (Doerfer, 1988, s. 142) “yıkamacı (yıkayıcı)” (< *yū-* “yıkamak” + *-ğuçı*). Daha sonra Halaç Türkçesinin konu olduğu metinlerde ve incelemelerde *-GUÇI* kılıcı isminin yer aldığı kelime tespit edilememiştir (bk. Ferahani, 2012; Gökdağ, 2012; Cemrasi, 2014; Güzel, 2021; Dolati, 2022; vd.).

-GUIUK Sıfat-Fiil ve Gelecek Zaman ~ Gereklilik Eki

Halaç Türkçesinde *-GUIUK* eki, *-GU* gelecek zaman eki ve *-IUK* isimden isim yapma ekinden oluşmaktadır. Genellikle çekimsiz ve çekimli fiillerde gelecek zaman işleviyle kullanılmaktadır (bk. Doerfer, 1988, s. 141; Cemrasi, 2014, s. 30). Çekimsiz fiillerde gelecek zamanlı sıfat-fiil (bk. 19, 20 numara), çekimli fiillerde gelecek zaman veya gereklilik kipini karşılamaktadır (bk. numara 12, 13, 14, 15 numara ile gelecek zaman; 16, 17, 18 numara ile gereklilik kipi). Gelecek zamanlı kipte zamir kökenli şahıs ekleri (*-Am ~ -Um*, *-Ayn ~ -Uyn*, *-Ø ~ -Ar*, *-AK ~ -UK ~ -mIz*, *-Ayniz ~ -Uyniz ~ İz*, *-Allar*) kullanılmaktadır. Aslında *-GUIUK* eki, çekimli fiillerde de fiilimsi özelliğiyle kullanılmaktadır. Bu, kiplerin olumsuz kuruluşlarından anlaşılmaktadır. Olumsuz gelecek ya da gereklilik kipi, *-mA-* ekli olumsuz fiillerle değil, *dağ* “değil” edatıyla kurulmaktadır: *fiil* + *-GUIUK* + *dağ-şahıs eki* (bk. 15, 17, 18 numara). Halaç Türkçesinin gereklilik kipi, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde yer alan fiil ismi temelli *-GUIUK* *kerek ~ -GUIUK* diziliş ve ekine dayanmamaktadır. Halaç Türkçesinde

gereklilik, gelecek zaman işlevli *-GUIUK* ekiyle birlikte üretilmektedir. Başka bir anlatımla *-GUIUK* ekinde *gelecek zaman* > *gereklilik* kipliği gelişmesi söz konusudur.

(12)

yova, hazırlanup, sēbi hoşunumla sene mēhman kelgilikem (Cemrasi, 2015, s. 11),

“git, hazırlan, yarın ordumla sana misafir geleceğim”,

(< *kel-* “gelmek” + *-gilik-em*).

(13)

ayıdça baluḡḡa varḡuluḡam (Cemrasi, 2014, s. 54),

“bayramda köye gideceğim”,

(< *var-* “gitmek” + *-ḡuluḡ-am*).

(14)

ve ö kūn kelin ke bābası ve nenesi cehāz her ne viērgülüker kelitür viērür (Doerfer - Tezcan, 1994, s. 219),

“ve o gün gelin ki (onun) babası ve annesi çeyiz (olarak) her ne verilecek(se) getirir verir”,

(< *viēr-* “vermek” + *-gülük-er*).

(15)

men taḡi dānuḡḡuluḡumu dānuḡdum man taḡi bī zōdi hāyḡuluḡ daḡam (Doerfer, 1988, s. 142),

“ben de söyleyeceklerimi söyledim, ben de bir şeyi söyleyecek değilim (söylemeyeceğim)”,

(< *hāy-* “söylemek” + *-ḡuluḡ* + *daḡ* “değil” + *-am*).

(16)

hetmen, Mohsen hayḡuluḡar (Güzel, 2019, s. 49),

“kesinlikle, Muhsin söylemelidir”,

(< *hay-* “söylemek” + *-ḡuluḡ-ar*).

(17)

biz ḡalacisṯānḡa ḡalḡuluḡ daḡaḡ (Doerfer, 1988, s. 141),

“biz, Halacistan”da kalmalı değiliz (kalmamalıyız)”,

(< *ḡal-* “kalmak” + *-ḡuluḡ* + *daḡ* “değil” + *-aḡ*).

(18)

men serḡüzeṯtim bi towrrar ki haymakuluḡ daḡ (Doerfer, 1988, s. 142),

“ben(im) maceram (öyle) bir şeydir ki (o) söylenmeyecek değil (söylenmeli, anlatılmalı)”,

(< *hayma-* “söylememek” + *-kuluḡ* + *daḡ* “değil”).

(19)

bo haydı, bābā, men senün mehremünem, bo olguluḡ söz ... iş daḡ ki...
(Doerfer - Tezcan, 1994, s. 304),

“bu dedi: Baba, ben, senin mahreminim; bu, olacak (söylenecek) söz ... iş deḡil ki...”,

(< ol- “olmak” *ḡuluḡ* + *söz*... *īṣ* “söz ... iş”).

(20)

kiēnderḡülük hūotun (Doerfer, 1988, s. 142),

“yakacak odun”,

(< *kiēnder*- “yakmak” + *-ḡülük* + *hūotun* “odun”).

Halaç Türkçesinde -*GUIUK* ekli kalıplaşmış kelimeler de vardır:

(21) *ḡarınça haydı: yēḡülük hitigeḡ* (Cemrasi, 2015, s. 11),

“karınca söyledi: yiyecek (yemeklik) getirin”,

(< *yē*- “yemek” + *-ḡülük*).

Halaç Türkçesinde -*GUIUK* ekinin Farsça ve Oğuzca ile etkileşimlerle gittikçe kısıtlandığı gözlemlenmiştir (Bosnalı, 2008; Güzel, 2019, s. 48-49). -*GUIUK* eki yerine, Farsça etkilerle geniş-şimdiki zaman ve istek kipi ekleri (bk. 22 numara ile geniş-şimdiki zaman kipi; 23 numara ile istek kipi); Oğuzca etkilerle ise -*malX(G)* ve -(*y*)*AcAK* ekleri gelişmiştir (bk. 24 numara). -*malX(G)* eki, sıfat-fiillerde ve çekimli fiillerde kullanılmıştır (bk. 25 numara ile sıfat-fiil; 26, 27 numara ile çekimli fiil):

(22)

ekki yılda son hev alur (Bosnalı, 2008, s. 818),

“iki yıldan sonra ev alacak”,

(< *al*- “almak” + *-ur*).

(23)

ekki yıl bunda sora şēyir hev alıḡa (Bosnalı, 2008, s. 818),

“bundan iki yıl sonra istiyor ev ala (ev almak istiyor) (ev alacak)”,

(< *al*- “almak” + *-ıḡa*).

(24)

sabayın dadaşımla şam yiyeceḡaḡ (Bosnalı, 2008, s. 817),

“yarın kardeşimle akşam yemeḡi yiyeceḡiz”,

(< *yī*- “yemek” + -(*y*)*ecaq-aḡ*).

(25)

hoḡumalu ketāb yazmuṣ (Güzel, 2019, s. 49),

“okunacak kitap yazmış”,

(< *hoḡu*- “okumak” + *-malu* + *ketāb* “kitap”).

(26)

o mene bī ħurde vērmeliger, pūl vērmeliger (Doerfer, 1988, s. 145),

“o bana bir parça vermedir, para vermedir”,

(< *vēr-* “vermek” + *-melig-er*).

(27)

çetin olur yürek boşu / yémeliger cavav aşu (Gökdağ, 2012, s. 64),

“çetin olur yürek başı / yemeye değerdir “cavav” aşı”,

(< *yê-* “yemek” + *-melig-er*).

(25) numaralı örnekte olduğu gibi ekin Oğuz ağızlardan *-mAIU* biçiminde geçmesi beklenirdi. Oysa ek, (26) ve (27) numaralı örneklerde *-mAIIG* biçiminde yani, /G/ sesli kullanılmıştır. Halaç Türkçesinde *-mAIIG*, hece sonlarında korunan /G/ sesli kelimelerden örneksemeyle gelişmiş olmalıdır (krş. *tātlug* “tatlı”, *hāçug* “acı”). Ek, Halaç Türkçesinin biçim bilgisine kopyalanmıştır.

Sonuç

-GU fiil ismi eki ve *-GU ~ -KU kerek* dizilişinden oluşan gereklilik kipleri, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde işlektir. Bu kipler, Harezmi Türkçesinde sınırlanmış; Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde ise yer almamıştır. Tabiatıyla Harezmi-Çağatay ile Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinden gelişen lehçelere *-GU* fiil ismi ekli gereklilik kipleri ulaşmamıştır. Halaç Türkçesinde *-GU* ekinin fiil ismi teşkil etme özelliği korunmuştur. Halaç Türkçesi, *-GU* ekli fiil isimleri ile Genel Türkçeden geniş ölçüde ayrılmaktadır. Halaç Türkçesinde fiil ismi işlevi, *-GU* ve *-GUÇA* eklerinde söz konusudur. *-GU* ve *-GUÇA* eklerinin kullanılış özellikleri ve işlevleri, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçelerindeki örneklerin benzeridir. Bunun yanında Yeni Uygur Türkçesinin bazı eklerinde *-GU* fiil ismi eki yer almaktadır: *-GIII ~ -KIII* (< *-GU* + *-II*) ve *-GIÇA ~ -KIÇA* (< *-GU* + *-ÇA*) zarf-fiil ekleri ile *-GUçi* (< *-GU* + *-çi*) kılıcı ismi eki. Halaç Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi, *-GU* fiil ismi ekinin varlığı bakımından ortaklaşmaktadır.

Tarihî süreçte benzer işlevlerle ve dizilişlerle görülen *-GU* ve *-GUIUK* eklerinin yaygınlık durumları dikkate değerdir. Bu çerçevede geç dönemlere doğru *-GU* eki fazlalaşmış ancak *-GUIUK* eki azalmıştır. *-GUIUK* eki, erken dönemlerde daha yaygın görülmektedir. Halaç Türkçesinde fiilimsilerde ve çekimli fiillerde *-GUIUK* ekli kullanılışlar, bilhassa Eski Uygur Türkçesindeki örneklerle birleşmektedir. Böylelikle *-GUIUK* eki, 13. yy.dan sonraki Genel Türkçe özelliği değil, kıyı dili özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Kıyı dilleri arasında *-GUIUK* eki, Halaç Türkçesinin çekimli ve çekimsiz fiillerinde kullanılmaktadır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1947). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig I. Metin*. Türk Dil Kurumu. (= KB)
- Arat, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II. Tercüme*. Türk Dil Kurumu.
- Argunşah, M. - Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit.
- Arıkoğlu, E. (2007). Hakas Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 1085-1148). Akçağ.
- Bosnalı, S. (2008). Halaç Türkçesinde gelecek zaman: Biçim, değişke, kullanım. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Türk Dil Kurumu, 809-822.
- Cemrasi, A. A. (2014). *Helec Tili grameri*. Tahran.
- Cemrasi, A. A. (2015). *Hız. Süleyman"la Karınça hikayeti (Süleyman Şah ve Karışka)*. Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde nağıl. Tahran/İran.
- Doerfer, G. ve Tezcan, S. (1994). *Folklore-texte der Chaladsch*. Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1988) *Grammatik des Chaladsch*. Harrassowitz.
- Dolati, M. (2021). *Halaç Türkçesi (Merkezi ili ağızları)*. Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (2003a). *Çağatayca el kitabı* (G. Karaağaç, Çev.). Akçağ.
- Eckmann, J. (2003b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar* (O. F. Sertkaya, Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede isim-fiiller*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri-fiil*. Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. - Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Divânı Lugâti't-Türk. (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu. (= DLT)
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 623-678). Akçağ.
- Ersoy, F. (2021). *Moğol dili grameri*. Türk Dil Kurumu.

- Eruygur, A. (2023). *Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Çince'deki kadın konulu atasözlerinin kültürel açıdan mukayesesi* (Tez No. 830597) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ferahani, A. V. (2012). *Mebâni-yi destûr-i Xeleçi/Xeleç tili bilgisi kurakı*. Vaniyan.
- Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Gökdağ, B. A. (2012). *Halaç Türkçesi metinleri. Qarşu baluqqa selam*. Vizyon.
- Güner, G. (2021). *Karahanlı Türkçesinde fiil*. Türk Dil Kurumu.
- Güner Dilek, F. (2007). Altay Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 1009-1084). Akçağ.
- Güvenç, L. (2014). *Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde fiil*. (Tez No. 367788) [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Güzel, H. (2019). Telhab Halaççası kiplik işaretleyicileri üzerine notlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30, 43-52.
- Güzel, H. (2021). *Dil ilişkileri bağlamında Halaçça*. (Tez No. 728962) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fiil-basit çekim* (2006). Türk Dil Kurumu. (= KTLG-F)
- Kirişcioğlu, F. (2007). Yakut Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri* içinde (s. 1229-1284). Akçağ.
- Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede -gu ekinin fonksiyonları. *Türkiyat Mecmuası*, X, 347-350.
- Muhammed, R. (2021). *Memlûk Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Türk Dil Kurumu.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Schönig, C. (2013). Modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifi ve tarihsel yönleri (İ. Sarı, Çev.). *Dil Araştırmaları*, 12, 221-257.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk yazıtı*. Simurg.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları*. Simurg.
- Türk, V. (1995). Türkçe'de -gu/-gü eki ve işlevleri. *Tuncer Gülensoy Armağanı*. Bizim Gençlik.
- Ünal, O. (2016). *Klasik Moğolca söz varlığında Türkçe kökenli kelimeler ve Türkçe-Moğolca ses denklikleri*. (Tez No. 427552) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Extended Summary

In historical dialects and the dialects that followed them, *-GU*, both in this form and in forms expanded with various suffixes, was used for two basic functions: the future tense and the verbal noun function. The first examples with the future tense function are seen in Old Uyghur Turkic, in adjective-verbs: with the suffixes *-GU*, *-GUIUK*, *-GULUG(sUz)*. In Karakhanid Turkic, the future tense function of the *-GU* suffix is widespread in participle verbs. The *-GU* suffix has also formed a future tense function as a verbal noun. In Karakhanid Turkic, the *-GU* suffix is also used in verbs conjugated with the future tense function (in third persons). In Khwarezm Turkic, the *-GU* suffix is widespread in verbal nouns and in verbs conjugated with all persons. The *-GU* suffix also exists in Chagatai Turkic with the future tense function; however, it has relatively decreased in verbal nouns and has been used as a verbal noun function. In the areas of Kipchak Turkic, the *-GU* suffix is very rare with its future tense function; it is only used in some texts of Mamluk Turkic with a few examples. In the historical Oghuz dialects represented by Old Oghuz, Classical Ottoman and Classical Azerbaijani Turkic, the *-GU* suffix with the future tense function does not exist per se. Today, the future tense with the *-GU* suffix is found in the form of *-GU + possessive suffix (-dUr)* in New Uyghur and Uzbek Turkic, which developed from Chagatai Turkic; but it is limited in literary works. In addition, although not common, there are future tenses in the forms of *-GXdaK ~ -KXdaK* (< *-GU teg*) in New Uyghur Turkic, *-GX deg* in Tuvan Turkic and *-GadaG* in Khakas Turkic. The future tense suffix *-GU* also developed as an optative mood in the Karluk group (Uzbek and New Uyghur) and some Kipchak group dialects (Bashkir, Nogay, Kirghiz, Karakalpak, Kazakh) in the order *-GU + possessive suffix kel- ~ bar*.

The verb noun with *-GU* suffix appears in Orkhon inscriptions. The function of the verb noun suffix with *-GU* suffix is widespread in Old Uyghur Turkic as well. The first examples of the necessitative mood with the verb noun suffix *-GU* are in Old Uyghur Turkic: in the sequences *-GU(IUK) ol* or *-GU(IUK) + kergek*. There are verb nouns with *-GU* suffix in Karakhanid Turkic. There are also necessitative moods with *-GU ~ -KU kerek* sequence and *-GU ~ -KU* suffix. In Khwarezm Turkic, necessitative moods consisting of the verb noun suffix *-GU* and the sequence *-GU kerek* are limited. Both necessitative moods are also present in a few examples in Chagatai Turkic. In historical Kipchak Turkic areas, *-GU* suffix was not used with the function of a verb noun. Since the necessitative moods with *-GU* verb noun suffix and *-GU ~ -KU kerek* sequence are limited in Khwarezm Turkic; Since it is not present in Kipchak and Oghuz Turkic, it has not developed in the dialects originating from these areas. In Khalaj Turkic, the *-GU* suffix is used as a verbal noun. The verbal noun function is found in the suffixes *-GU* and *-GUçA* in uninflected verbs. The usage features and functions of the suffixes *-GU* and *-GUçA* are parallel to the examples in Old Uyghur and Karakhanid Turkic. On the other hand, the verbal noun suffix *-GU* is found in some suffixes of New Uyghur Turkic. In New Uyghur Turkic, *-GU* functions as a verbal noun in the adverbial suffixes *-GIII ~ -KIII* (< *-GU + -II*) and *-GIçA ~ -KIçA* (< *-GU + -çA*)

and in the agent noun suffix *-GUçi* (< *-GU* + *-çi*). Khalaj Turkic is similar to New Uyghur Turkic in terms of the presence of the verbal noun suffix *-GU*. This unites both dialects at least in the Old Turkic layer.

The agent nouns with the suffix *-GUçi* have been widespread as nouns and adjectives in historical dialects. Some phonetic and morphological changes related to the suffix have occurred in today's dialects. The agent noun *-GUçi* has been preserved in Khalaj Turkic (with few examples) and New Uyghur Turkic. In the Oghuz group dialects, it has turned into *-(y)XCX* by dropping the /G/ at the beginning of the suffix. In the Kipchak group dialects and Uzbek Turkic, different developments have occurred and the *-(U)wçI* suffix has been established.

The suffix *-GUIUK* constituted a verbal noun in the Orkhon inscriptions. In Old Uyghur Turkic, the suffix was again used as a verbal noun. However, both the suffix *-GUIUK* and the *-GUIUK kerek* "gerek" arrangement were used for the necessity mood. The suffix *-GUIUK* also constituted adjectives in the future tense in Old Uyghur Turkic. There are verbal nouns with the suffix *-GUIUK* in Karakhanid Turkic. In Khwarezm and Chagatai Turkic, the suffix *-GUIUK* has been witnessed in future tense adjectives with only a few examples. The suffixes *-GU* and *-GUIUK*, which have been used in common functions and organizations throughout history, attract attention with their prevalence. In this context, the suffix *-GU* became widespread towards the late periods, while the suffix *-GUIUK* became rare. The suffix *-GUIUK* is more widespread in the early periods. The usage of *-GUIUK* suffix in verbal nouns and inflected verbs in Khalaj Turkic mostly corresponds to the examples in Old Uyghur Turkic.

